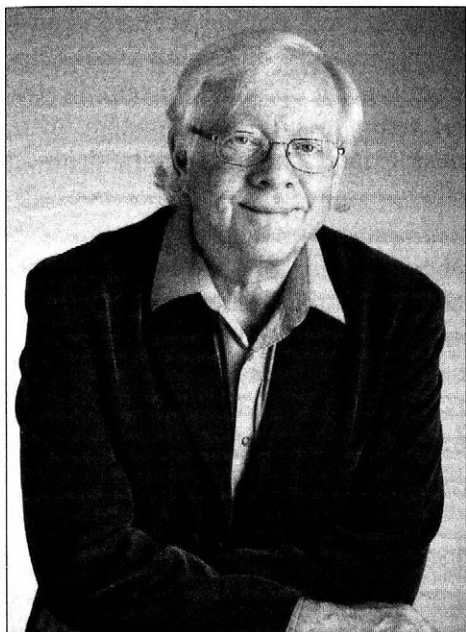

Skandinávie je školou kreativního sociálního myšlení

(Otázky pro prof. Görana Therborna)

© Archiv Görana Therborna

prof. Göran Therborn
Univerzita Uppsala

Postsocialistické země se mohou ve Skandinávii inspirovat při rozvíjení vlastních odpovědí na existující sociální problémy, ale neměly by mechanicky přejímat skandinávský model jako takový, říká významný švédský sociolog prof. Göran Therborn, který v březnu 2006 navštívil Prahu. Göran Therborn je profesorem sociologie na univerzitě v Uppsale a ředitelem Švédského kolegia pro pokročilá studia v sociálních vědách. Na jaře letošního roku byl zvolen profesorem sociologie na univerzitě v Cambridge. Ve svých početných publikacích¹ se zabývá problematikou sociálních tříd, politické moci, demokracie, ideologie, nezaměstnanosti, globalizace, modernizace, rodiny, genderových a sociálních nerovností.

Následující rozhovor přibližuje některé z myšlenek, které měl prof. Therborn možnost vyslovit v Praze během svých dvou přednášek na téma „Význam skandinávských zkušeností pro evropské postsocialistické společnosti“. Otázky jménem *Sociologického časopisu* kladl Pavel Machonin.

Pavel Machonin: *Jakých výsledků ve světovém porovnání dosahují skandinávské země v současnosti z hlediska růstu, efektivnosti a konkurenceschopnosti ekonomiky a životní úrovně svého obyvatelstva?*

¹ Vybrané nejnovější publikace prof. Görana Therborna: „Eastern Drama. Eastern European Capital Cities in the 20th Century.“ Tematické číslo *International Review of Sociology* 2006, 16 (2) (hostující editor a přispěvatel); *Inequalities of the World*. London: Verso 2006 (editor a přispěvatel); *Asia and Europe in Globalization*. Leiden: Brill 2006 (spolueditor a přispěvatel), *Between Sex and Power. Family in the World, 1900–2000*. London: Routledge 2004; *Die Gesellschaften Europas, 1945–2000*. Frankfurt: Campus, 2000.

Göran Therborn: Jako skandinávské, nebo přesněji řečeno severské země se označuje pět malých států – Dánsko, Finsko, Island, Norsko, Švédsko – s počtem obyvatel od 300 000 (Island) do 9 milionů (Švédsko). Pokud bychom však chtěli být zeměpisně naprosto přesní, Skandinávii tvoří švédsko-norský poloostrov a z hlediska kultury se Skandinávie někdy omezuje na Dánsko, Norsko a Švédsko. V posledním žebříčku (2005) nejvíce konkurenceschopných ekonomik na světě, publikovaném Světovým manažerským fórem (komerční organizací, která pořádá Světové ekonomické fórum v Davosu) všech pět skandinávských zemí obsadilo velmi vysoké pozice. Finsko je na prvním místě, Švédsko na třetím (pořadí obou těchto zemí je stejné jako v roce 2004), Dánsko na čtvrtém, Island sedmém a Norsko devátém místě (dalšími zeměmi na zbývajících místech první desítky jsou Spojené státy na druhém místě, Tchaj-wan, Singapur, Švýcarsko a Austrálie).

Skandinávské či severské země vděčí za své vysoké umístění na tomto žebříčku, založeném na celé řadě ukazatelů týkajících se zejména podnikání, kombinaci několika faktorů, k nimž patří: otevřenost mezinárodní konkurenci, efektivní a nezkorumpovaná státní správa, vysoké investice do vzdělávání, výzkumu a vývoje, kvalifikovaná a motivovaná pracovní síla, konsenzuální politický styl.

P. M.: Jaké úrovně dosahují skandinávské země v ukazatelích lidského rozvoje (zdravotní stav, vzdělanost, kulturní rozvoj, trávení volného času, ochrana životního prostředí)?

G. T.: Podle *Zprávy o lidském rozvoji* za rok 2005 publikované Rozvojovým programem OSN (UNDP) mají severské země, zastoupené Norskem a Islandem, nejvyšší úroveň lidského rozvoje na světě. Švédsko obsadilo šesté místo, Finsko třináctou a Dánsko čtrnáctou pozici. Na třetím místě skončila Austrálie, Lucembursko na čtvrtém, na pátém Kanada, desátém Spojené státy a na místě jedenáctém Japonsko. Index lidského rozvoje je složen z vážených indikátorů vzdělanosti, střední délky života a HDP na obyvatele. Švédsko má mnohem lepší umístění na žebříčku celkového lidského rozvoje než podle samotného HDP. Od roku 1975 se Skandinávie v úrovni lidského rozvoje zlepšuje, a to do určité míry i vzhledem k ostatním zemím. Součet pořadí všech skandinávských zemí podle indexu lidského rozvoje pro rok 1975 byl 38, v roce 2003 tento součet činil 36. Podstatná tu však je trvale vysoká úroveň lidského rozvoje.

V indexu genderového rozvoje, který zohledňuje rozdíly mezi muži a ženami ve střední délce života, vzdělanosti a příjmu, se Norsko opět umístilo na nejvyšším místě, Island je třetí, Švédsko čtvrté, Finsko desáté a Dánsko třinácté. Podle míry genderového zrovnoprávnění, která přihlíží k zastoupení žen v parlamentu, vládě a řídicích pozicích, k podílu žen v profesích a k příjmovým rozdílům mezi muži a ženami, se severské země objevují na prvních pěti příčkách na světě. Na prvním místě je i tentokrát Norsko, po něm následují Dánsko, Švédsko, Island a Finsko. Pro srovnání: Česká republika je 31. na žebříčku lidského rozvoje, 30. na žebříčku genderového rozvoje a 34. podle míry genderového zrovnoprávnění.

P. M.: *Jakými specifiky se vyznačuje skandinávský sociální stát? Není jejich uplatňování na překážku ekonomickému rozvoji?*

G. T.: Čtyřmi nejdůležitějšími prvky skandinávských sociálních států jsou univerzální sociální práva, veřejné služby, úsilí o plnou zaměstnanost a sociální rovnost.

Již velmi brzy, počínaje ještě nerozvinutým švédským penzijním systémem z roku 1913, si skandinávské země zvolily orientaci na sociální práva pro každého obyvatele s trvalým pobytem: právo na důchod, právo na přídavky na děti, právo na zdravotní a jinou péči. Ve Skandinávii se nikdy neujalo rozdělení obyvatelstva do různých sociálních kategorií s různými právy, jež bylo historicky typické pro kontinentální západní Evropu. Na straně druhé však ve skandinávském pojetí nejsou univerzální práva nezbytně založena na rovných sazbách, jako je tomu v britském beveridgeovském systému. Kompenzace za nemoc, nezaměstnanost a odchod do důchodu jsou svázány s předchozím příjmem (od určitého minima a do určitého maxima). To hrálo důležitou roli při legitimizaci sociálního státu a vysokých daní, o které se opírá. Skandinávský sociální stát je pro všechny obyvatele, ne pouze pro chudé.

Některé sociální státy, jako zejména nizozemský a obecně sociální státy v kontinentální západní Evropě, jsou na prvním místě plátcí převodů, kteří vyplácejí dávky potřebným a oprávněným a dotace soukromým organizacím. Skandinávské sociální státy jsou státy poskytujícími služby. Neposkytují pouze vzdělání, ale také školky pro děti předškolního věku, zdravotní péči, péči o zdravotně postižené nebo starobní péči, a to jak domácí, tak i institucionální péči pro nejslabší jedince. Více než třetina zaměstnanosti ve Švédsku připadá na veřejný sektor, zejména zdravotnictví, školství a sociální služby. Veřejné služby přitom současně čelí konkurenci soukromých poskytovatelů.

Tyto veřejné služby jsou velmi efektivní. Finsko má nejlepší vzdělávací systém na světě a také ostatní skandinávské země dosahují školních výsledků nad průměrem OECD (podle šetření PISA). Švédské zdravotnictví je dnes méně nákladné v poměru k HDP než v roce 1980, a to i přes stárnutí švédského obyvatelstva (9,5 % HDP v roce 1980, 7,9 % v roce 2000). Švédsko má nejvyšší podíl osob starších 80 let v celé Evropě.

Plná zaměstnanost představovala jádro zejména norského a švédského sociálního státu v době jejich budování po druhé světové válce. V Dánsku a Finsku se stala nanejvýš důležitou o trochu později. Skandinávská politika plné zaměstnanosti, jejíž součástí jsou extenzivní politiky pracovního trhu – rekvalifikace, rozvoj pracovní mobility, tvorba zvláštních pracovních míst –, velmi úspěšně odrazila nápor mezinárodních hospodářských krizí poloviny 70. let a počátku 80. let. Po roce 1990 byly Finsko a Švédsko zasaženy splasknutím domácích finančních bublin, které vedlo k ekonomické depresi způsobené domácími faktory. Finský pracovní trh se z toho dosud zcela nevzpamatoval a i ve Švédsku existuje značná nezaměstnanost – v současnosti nad 5 % –, ale spolu s ní i vyšší míra zaměstnanosti než ve většině zemí světa. Také Dánsko má vysokou zaměstnanost a k tomu navíc nízkou nezaměstnanost.

Skandinávie má silnou tradici úsilí o sociální rovnost, spojenou s podnikavým rolnictvem i s průmyslovou dělnickou třídou. Skandinávie rovněž byla průkopníkem rovnosti v rodinných vztazích: tomu odpovídající právní úprava manželství byla přijata již po roce 1910 a velmi záhy byla zavedena ochrana práv dítěte, zejména v Norsku. Hospodářské nerovnosti ve skandinávských zemích od konce 80. let vzrůstají, avšak tento region i nadále představuje nejméně nerovnou část světa. Přerodělování je i nadále velmi silné. Giniho koeficient pro tržní příjmy činil ve Švédsku na začátku této dekády 44, ale klesl na 25 po zdanění a dalších převezech a odhaduje se na 20 po započtení sociálních služeb. Na rozdíl kupříkladu od České republiky jsou regionální rozdíly uvnitř skandinávských zemí nevýrazné.

P. M.: Mohou být skandinávské zkušenosti inspirativní pro evropské postsocialistické země středoevropského typu, zejména pro Českou republiku, popř. jak by se musely změnit současné podmínky v těchto zemích, aby se inspirativními staly?

G. T.: Skandinávské zkušenosti jsou na prvním místě zpochybněním konvenčního politického a ekonomického myšlení. Samou svou existencí Skandinávie ukazuje, že se nabízí mnohem více politických a institucionálních možností, než jaké připoští dnes vládnoucí móda.

Na politické rovině Skandinávie ukazuje, že moderní racionální politika si nemusí vybírat jen mezi pravicovým a středovým neoliberalismem, nebo mezi neoliberalismem bez přívlastků a sociálnědemokratickou „třetí cestou“. Reálnou alternativou zůstává sociálnědemokratická první cesta. Ve Skandinávii je díky tomu, čeho dosáhla, odolná i proti výkyvům voličské přízně, ježto ani nesocialistické vládní koalice nezavádějí výrazné sociální změny. Tak kupříkladu politická orientace velmi pravicové současné vlády v Dánsku se projevuje zejména přísným omezením přistěhovalectví, útoky na islám a xenofobii – ale nikoli odbouráváním sociálního státu.

Na migrační politice je patrné, že severské země netvoří jednotlý celek, ačkoli jsou úzce spřízněné a v minulosti, zejména v 50. a 60. letech minulého století, rozvinuly velmi rozsáhlou vzájemnou spolupráci. Sociálně nejotevřenější ze všech skandinávských zemí je Švédsko s asi 12 % obyvatelstva narozenými v zahraničí, což je stejné procento jako ve Spojených státech. Švédsko bylo také jedinou skandinávskou zemí v EU, která nezavedla omezení pro volný pohyb pracovní síly po rozšíření v roce 2004. Ostatní severské země sice přistěhovalectví zcela nezakazují, ale jsou uzavřenější než většina států západní Evropy.

Až do poloviny 30. let minulého století bylo v čele sociálního vývoje ve Skandinávii Dánsko a po druhé světové válce se vedení ujalo Švédsko. V současnosti je však situace složitější a více vyrovnaná. Finové mají nejlepší školy a neúspěšněji bojují s (relativní) chudobou, a to i přes hlubokou ekonomickou depresi z počátku 90. let a následnou nezaměstnanost. Norsko bylo a je průkopnickou zemí v oblasti práv dítěte a sociální a politické rovnosti mezi muži a ženami. Dánové jsou napřed v domácí péči o staré občany, v deinstitucionalizaci a informalizaci institucionální péče a v experimentální pedagogice. Švédsko bylo v období po druhé světové válce

průkopníkem v oblasti sociálního pojištění, zejména důchodového systému, dále v rodinných službách a rodičovské dovolené a v politice pracovního trhu. Právě ve sféře politiky pracovního trhu se nedávno vytvořila poměrně úspěšná dánská alternativa, která je méně svázána ochrannými právními předpisy a více se spoléhá na štědrnou kompenzaci nezaměstnanosti spolu s aktivními politikami a politikami nabídky pracovních příležitostí, jimiž se snaží předejít vzniku skupiny dlouhodobě nezaměstnaných.

Skandinávské sociální státy mají oporu ve vzkvétajících občanských společnostech, avšak sociální stát občanskou společnost nenahrazuje. Dobrých 40 % švédských obyvatel jsou aktivními členy alespoň jednoho dobrovolného sdružení a jedna pětina až čtvrtina zastává v některém sdružení funkci.

Skandinávské zkušenosti jsou však především zpochybněním běžných ekonomických pouček. Skandinávské země ukazují, že štědré sociální státy mohou být konkurenceschopné na světovém trhu i v Evropské unii a že konkurenceschopné mohou dále být jak společnosti uplatňující princip sociální rovnosti, tak také ekonomiky se silnou rolí odborů. Globalizace ani členství v EU nehází všechny země do jednoho ekonomického pytle.

Připomeňme si některé výsledky zemí, jež švýcarská organizace Světové manažerské fórum považuje za nejvíce konkurenceschopné na světě. Je zajímavé, že jedinými členskými státy EU na vrcholu žebříčku jsou Finsko, Švédsko a Dánsko. Veřejné výdaje činily 37 % HDP v USA, 41 % ve všech zemích OECD, 48 % v zemích eurozóny, ale 51 % ve Finsku, 57 % ve Švédsku, 54 % v Dánsku, 45 % na Islandu a 46 % v Norsku, které má zásoby ropy. Stojí také za zmínku, že skandinávské ekonomiky patří v celosvětovém srovnání k těm, v nichž hrají odbory nejsilnější roli. Členy odborů jsou zhruba dvě třetiny zaměstnaného obyvatelstva v Dánsku, Finsku a Švédsku a téměř polovina v Norsku. Splasklá bublina informačních technologií v roce 2001 přivedla mezi odboráře dokonce značnou část zaměstnanců z IT odvětví.

V přímém rozporu s jinou poučkou konvenčního ekonomického myšlení lidé ve štědrých sociálních státech pracují více než ve státech skoupějších. V roce 2004 činila míra zaměstnanosti v celé EU 63 % obyvatel v produktivním věku, v České republice 64 %. V Dánsku zaměstnanost dosahovala 76 %, ve Finsku 68 %, ve Švédsku 72 %, na Islandu 82 % a v Norsku 75 %. Ze zemí OECD a EU se Skandinávii podobají pouze Nizozemí (73 %), Velká Británie (72 %) a USA (71 %).

Na Skandinávii je vhodné pohlížet jako na zdroj inspirace pro tvůrčí sociální myšlení překračující stereotypní představy konvenčních ideologií spíše než jako na model k napodobení. Mezi Českou republikou a Skandinávií však existují některé podobnosti, které stojí za zmínku. V obou je patrná přítomnost silných progresivních, sociálnědemokratických a protiaristokratických tradic stejně jako úsilí o prosazení sociální rovnosti. Česká společnost je podobně jako společnosti skandinávské malá, mírumilovná a velmi sekulární. Česká republika sdílí se Skandinávií také výsadu nejnižší relativní chudoby mezi zeměmi EU.

P. M.: Po přečtení odpovědí na předchozí otázky je obtížné neuznat, že skandinávské země dosáhly významných úspěchů v sociální, ekonomické a kulturní oblasti, a je třeba ocenit i originalitu komplexních metod, kterých při tom využily. Současně však může čtenáře napadnout, že severským společnostem pomohly dosáhnout takových výsledků některé objektivně „askriptivní“ výhody neexistující v jiných částech světa. K nim patří například dlouhodobá neúčast ve většině válečných konfliktů, dostupnost některých přírodních zdrojů, možná také specifická struktura náboženských denominací nebo velikost ekonomického kapitálu vytvořeného v minulosti. Mohl byste čtenáře SČ na závěr stručně seznámit s Vaším názorem na důležitost těchto faktorů pro specifika skandinávského vývoje?

G. T.: Není snadné ve stručnosti vystihnout tyto sdílené specifické faktory, protože skandinávské země se ke svému společnému úspěchu neubíraly zcela stejnými cestami. Finsko se například dostalo do víru ruské revoluce a proběhla v něm v roce 1918 občanská válka, v níž s německou pomocí zvítězili Bílí. Finsko také bylo během druhé světové války spojencem Německa, zatímco Dánsko a Norsko byly Němcem okupovány. Švédsko oběma světovým válkám šťastně uniklo.

I když Skandinávie byla až donedávna etnicky značně homogenní, Finsko a Norsko se staly dějišti jazykových konfliktů, třebaže nijak zvlášť prudkých. Ve Finsku byla v 19. století jazykem elit švédština a finština ji vystřídala teprve později. V Norsku se proti podánštění norského jazyka postavil silný proud národně-lidové kultury.

V 50. letech 19. století byla celá Skandinávie podle západoevropských měřítek relativně chudá a zaostalá. Norsko a Švédsko v druhé polovině 19. století představovaly hned po Irsku země s největším odlivem obyvatelstva v Evropě. Finsko zůstalo poměrně chudé až zhruba do roku 1960, zejména kvůli škodám utrpěným válkou. Avšak politická zručnost finských elit zajistila Finsku jedinečné autonomní postavení v ruské romanovské říši již od roku 1809.

Z jakých zdrojů mohly skandinávské země čerpat na začátku svého vzestupu v druhé polovině 19. století? Důležitá byla rychle rostoucí poptávka po některých vývozních artiklech, nejprve ve Velké Británii a později také v Německu: vyváželo se dřevo, celulóza a papír z Norska, Švédska a Finska, ječmen a mlékárenské výrobky z Dánska a Švédska, masné produkty z Dánska, železná ruda ze Švédska. Protestantismus přispěl k téměř univerzální gramotnosti ještě před zavedením povinné školní docházky, a tím vytvořil základ kvalifikované pracovní síly. Silná tradice snah o dosažení sociální rovnosti spojená především s nezávislým majetným rolnictvem usnadňovala šíření inovací a vedla k tomu, že zisky z vývozu se nerozplynuly v okázalé spotřebě, ale byly použity pro nové investice. Stará, až do středověku sahající tradice švédského hornictví po sobě zanechala odkaz technických dovedností a vzdělání, který v 70. letech 19. století stál u zrodu švédského strojírenství založeného převážně na domácích vynálezech. Dobrým příkladem tu je známý výrobce telefonů společnost Ericsson.

Klíčovým obdobím byla také 30. léta 20. století. Díky štěstě – závislost na britské libře si v roce 1931 vynutila devaluaci, čímž se zastavil sestupný deflační tlak

ortodoxní liberální ekonomie – i díky zdravému rozumu se skandinávské země rychle vzpamatovaly z velké hospodářské krize. Zdravý rozum našel ve všech skandinávských zemích vyjádření v politických dohodách mezi odborovým hnutím a rolníky a brzo po nich následovaly i dohody o pracovním trhu mezi kapitálem a odbory. Ve stejné době se také ve Skandinávii ustálily dobré sousedské vztahy, čímž se dal do pohybu proud plodných výměn politických idejí.

Základem moderního úspěchu skandinávských zemí je podle mého názoru jejich snaha o uplatnění principu sociální rovnosti, vzájemná spolupráce a intelektuální i ekonomická otevřenost světu.

(Odpovědi Görana Therborna přeložil z angličtiny Marek Skovajsa.)

BIOGRAF

Časopis (nejen) pro biografickou
a reflexivní sociologii

On-line verzi časopisu, stejně jako informace o objednávkách
a předplatném najdete na webových stránkách:

<http://www.biograf.org>

Obsah právě vycházejícího čísla 39/2006:

Texty

Elizabeth Shove a Dale Southerton

Odmrazujeme mrazák – od novosti ke snadnosti

Blanka Tollarová

Integrace cizinců v Česku: Pluralita, nebo asimilace?

Tak i tak

Miloslav Petrusek

Prohraný zápas s andělem etnometodologie

Do okna

Delmos J. Jones

Na cestě k domorodé antropologii

Barbora Spalová

Biografie kvalitativního výzkumu v sociálních vědách v České republice

Štěpán Ripka

Zpráva z pracovního semináře k antropologii hranic

Eliška Motlová

Zpráva z 9. pracovní konference Biografu

Recenze

Radek Tichý

Náboženství v pohybu

Kontaktní adresa: Zdeněk Konopásek (redakce Biografu),
CTS, Jilská 1, 110 00 Praha 1; redakce@biograf.org